

Тоймухамедов И.Р. – ТДИУ,
доцент, и.ф.н.
Эльбусинова У.Х – ТДИУ,
ўқитувчи

ТИЖОРАТ БАНКЛАРИДА КРЕДИТЛАРНИ ҚАЙТАРИШНИ ТАЪМИНЛАШ МУАММОЛАРИ ВА ЕЧИМЛАРИ

Мақолада Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида кредитларни қайтаришнинг замонавий ҳолати ва уни такомиллаштиришда гаров ҳамда бошқа таъминот усулларида фойдаланиш имкониятлари ўрганилган. Шунингдек кредитни қайтариш жараёнида барча таъминот ва ахборот тизимининг ўзига хос хусусиятлари ёритилган ҳамда уларнинг турларига тавсифлар келтирилган..

Таянч сўзлар: Тижорат банки, кредит, таъминот, ахборот тизимлари турлари, кредит ва гаров, кредит тахлили, кредит олиш қобилияти, тўловлар.

В статье анализируется современное состояние погашение кредитов в в Республики Узбекистан и возможности его совершенствование на основе залога и использование других методов обеспечение. А также, освещены особенности всех видов обеспечение и информационных систем в период кредитования и приводятся рекомендации по его совершенствованию.

Ключевые слова: Коммерческие банки, обеспечение, виды информационных систем, кредит и залог, анализ кредита, кредитоспособность, платежи.

The article analyzes the current status of the repayment of loans in the Republic of Uzbekistan and the possibility of improving on the basis of collateral and the use of other methods of security. As well as, highlights the characteristics of all types of software and information systems, and between lending and provides recommendations for its improvement.

Key words: commercial banks, information system types, credit, analysis of credit, payments

Ўзбекистон банк тизими ўз тараққиётининг сифат жиҳатидан янги босқичини бошидан кечирмоқда. Бу босқич макроиктисодий вазиятдаги жиддий ўзгаришлар, умумиктисодий вазифаларни ҳал этишда банк потенциали ва таъсирининг ўсиши билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимида амалга оширилган тадбирлар Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги «2011 – 2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида»ги ПҚ-1438-сонли ва 2015 йил 6 майдаги «Тижорат банкларининг молиявий барқарорлигини янада ошириш ва уларнинг ресурс базасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-

2344-сонли Қарорларида белгилаб берилган устувор вазифаларнинг ижросига қаратилди.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2010 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли Қарори билан тасдиқланган 2011 – 2015 йилларда банк тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш дастурининг яқунловчи йилида мазкур дастурда белгиланган банк тизими фаолиятининг барча йўналишлари бўйича ўсиш суръатлари прогноз кўрсаткичларининг бажарилиши таъминланди.

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг кредит қўйилмалари динамикаси[4]

Кўрсаткичлар	Йиллар									
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
ЯИМ, млрд. сўм	22731,4	36839,4	48097	61831	77800	96600	120861,5	144867,9	171369,0	199300,0
Кредит қўйил-малари умумий суммаси, млрд. сўм	4777,6	6374,4	8558,2	11539	15700	20400	25529,9	34809	42685	53378,5
Тижорат банк-лари жами кредит қўйил-маларни ЯИМга нисбати, фоизда	21,02	17,3	17,79	18,66	20,17	21,11	21,13	24,03	24,91	26,0

Ушбу жадвал маълумотларидан кўринадики, 2007-2015 йиллар мобайнида кредит қўйилмалари мутлоқ миқдорининг ўсиш тенденцияси кузатилган. Унинг ЯИМдаги салмоғи улуши ҳам 2007-2016 йилларда ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бу ижобий ҳолат ҳисобланади ва иқтисодиётни банк кредитлари билан таъминлашда муаммоларни пасайиб бораётганидан далолат беради. Шу билан бирга 2007-2016 йиллар давомида кредит қўйилмаларнинг ЯИМдаги салмоғи ошган ва бу тижорат банклари кредит фаолиятини анча ривожланганлигини ҳамда такомиллашганини билдиради.

Тижорат банкларининг капиталлашувини ошириш бўйича кўрилган чоратadbирлар натижасида 2016 йил яқунлари бўйича банк тизимининг умумий капитали олдинги йилдагига нисбатан 20,2 фоизга ошиб, қарийб 9,4 трлн. сўмни ва капиталнинг етарлилик даражаси кўрсаткичи умумий қабул қилинган халқаро стандартлардан деярли 3 баробардан зиёдни ташкил қилди.

2016 йил давомида акциядорлик-тижорат банклари томонидан банк устав капиталини ошириш мақсадида 401,4 млрд. сўмлик акциялар инвесторлар ўртасида, шундан, 245,7 млрд. сўмлик акциялар нодавлат сектори ўртасида жойлаштирилди.[5]

Бундан ташқари давлат активларини хусусийлаштириш, аввало, чет эллик инвесторларга сотиш вазифалари қўйилди ва бунинг учун тегишли шароитлар яратилди. Масалан, 506 та мулк комплекси танлов асосида, инвестиция киритиш шарти билан «ноль» қийматида янги мулкдорларга сотилди. Бу борада ана шу инвесторлар қарийб 1 триллион сўм ва 40 миллион АҚШ доллари миқдорида инвестиция киритиш, шунингдек, 22 мингга яқин янги иш ўрни яратиш мажбуриятини олганини қайд этиш лозим. Шу билан бирга, 245 та кам рентабелли ва фаолият кўрсатмаётган ташкилот тўлиқ тугатилди.[1]

Аммо мамлакатимиз иқтисодиётининг реал сектори суръатларининг ҳали етарли даражада эмаслигини таъкидлаш лозим.

Бундай шароитда банк тизими кредит бериш амалиётларини таҳлил этиш, ўрганиш ва уларни республика иқтисодиётига тадбик этиш каби вазифаларни амалга ошириш энг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

Банкнинг кредит маҳсуллари ҳажми фақат ўз маблағлари ҳажмига эмас, балки жалб қилинган маблағлар ҳажмига ҳам боғлиқ. Бозор иқтисодиети шароитида банк мижозларнинг маблағларини кўшимча равишда жалб қилиш йўли билан катта миқдордаги маблағлар билан савдо қилиш мумкин. Банк ўзи учун эмас бошқалар учун бу кўшимча маблағларни жалб қилади ва қанча кўп миқдорда пул маблағларини жалб қилса, у шунчалик катта ҳажмдаги кредит ресурсларига эга бўлади.

Хорижий банклар тажрибаси шуни кўрсатдики, таъминот сифатидаги моддий-товар бойликлар ссудаларни ўз вақтида қайтарилишига ишонч ҳосил қилиш ҳуқуқини бермайди. Бундай ишончга эга бўлиш учун қарз олувчининг секин айланадиган, доим тез сотилмайдиган моддий захиралари ва жами мулкани ҳамда тез сотиладиган активлар таркибини чуқур ўрганиш талаб этилади. Хориж иқтисодчиларнинг фикрича моддий захиралар билан таъминланган кредитлар - энг ишончсиз кредитлар деб ҳисобланиши ҳам бежиз эмас, лекин шу вақтнинг ўзида моддий-товар бойликлар (захирада бўлмаган, ҳаракатда бўлган) билан таъминланган кредитлар энг ишончли бўлиб ҳисобланади.

Таъминланганлик банкнинг кредитлаш тизимида унинг фундаментал элементи бўлиб қолади, бирон бир лойиҳани молиялаштиришда уни энг охириги мудофаа чизиғи деб ҳисоблаш мумкин.

Тижорат банкларининг кредитлари банк фаолиятида асосий урин тутган операциялардан бири бўлиб бунга, Ўзбекистон Республикаси «Банк ва банк фаолияти тўғрисидаги қонуни»да банк термини куйидагича тушунча берилади бу «кредит бериш операциясидир»[2]. Жаҳон банк фаолиятида банк термини молиявий универмаг деган тушунча берилганига қарамай кредит операциялари барча банклар фаолиятида муҳим ўрин эгаллаган. Бир томондан банк кредити иқтисодий субъектлар учун зарурий ҳолларда вақтинча юзага келган молиявий қийинчиликларни ечишда ёрдам берувчи муҳим манбаа ҳисобланади. Иккинчи томондан эса банклар олиб бораётган жараёнлари ичида энг кўп фойда берувчи жараёндир.

Банкларнинг кредитлаш функцияси бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ўзига хос роль ўйнамоқда Банкларнинг кредит бера олиш қобилияти нафақат аҳоли кўлидаги бўш маблағлар йиғилишига ҳамда корхона ва ташкилотларнинг ўз пул маблағларини кўпайтира олиш қобилиятига боғлиқ, балки бугунги кунда аҳолининг банкка бўлган ишончига, ҳамда бошқа омилларга боғлиқ бўлиб бормоқда.

Банкларнинг кредит портфелида ҳам сезиларли сифат ўзгаришлар рўй берди. Шу жумладан, иқтисодиётнинг реал секторига йўналтирилган кредит қўйилмалари ҳажми 2016 йилда 25,1 фоизга ошиб, 53,4 трлн. сўмга етди.

Мазкур кредитларнинг 80 фоизини инвестициявий мақсадларга йўналтирилган узоқ муддатли кредитлар ташкил этди.[5]

Республика ҳудудларида, айниқса қишлоқ жойларида банк инфратузилмасини янада кенгайтириш орқали аҳолига ва фермер хўжаликларига кўрсатилаётган банк хизмат турларини кўпайтириш, уларга банк хизматларидан фойдаланишда қулайликлар яратиш ҳамда банклар ўртасидаги рақобат муҳитини янада кучайтириш мақсадида, 2017 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, республикада фаолият кўрсатаётган тижорат банклари сони 27 тани ташкил этиб, уларнинг 8 таси хусусий ва 5 таси чет эл капитали иштирокидаги тижорат банки ҳисобланади.

Жумладан, ҳудудларда кўрсатилаётган банк хизматлари кўламини ошириш ҳамда хусусий капитални банк тизимига жалб этишни янада кенгайтириш мақсадида 2016 йил октябрь ойида Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида»ги Қонунининг 53-моддасига мувофиқ, Фарғона шаҳридаги «Мадад Инвест Банк» хусусий акциядорлик тижорат банкига банк операцияларини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия берилди.

Бугунги кунда республика ҳудудларида тижорат банкларининг 855 та филиали фаолият кўрсатмоқда.

Банк муассасаларини аҳоли зич жойлашган манзиллар ҳамда ишлаб чиқариш ҳудудларига яқинлаштириш мақсадида тижорат банкларининг 4295 та мини-банк ва махсус кассалари ташкил этилган бўлиб, шуларнинг 2221 таси қишлоқ жойлардаги аҳоли ва фермер хўжаликларига сифатли банк хизматларини кўрсатиб келмоқда.[5]

Бу эса, кредитлаш жараёнидаги маълумотлар номутаносиблиги, нотўғри қарор қабул қилинишининг олдини олишга ва шу орқали банк тизимида кредит рискин камайтириш ҳамда банкларнинг кредит портфели сифатини оширишга хизмат қилмоқда.

Банкнинг кредит операциялари узоқ ёки қисқа муддатли бўлишлиги иқтисодий шарт - шароитга боғлиқ бўлади.

Иккинчидан кредит қайтарилишининг таъминланганлиги ссуда беришнинг мажбурий шarti ҳисобланади.

Ўзбекистон банклари амалиётида қуйидаги кафолатларга асосланиб кредит берилади:

- Республика Вазирлар Маҳкамасининг ёки Молия вазирлигининг кафолатига асосан;
- биринчи даражали хорижий банкларнинг кафолатига асосан;
- тижорат банкларнинг кафолатига асосан;
- ҳуқуқий шахсларнинг хизмат кўрсатилаётган банклари томонидан ҳисобга олинган ва тасдиқланган кафолатига асосан.

Банк, ушбу таъминот тури бўйича кредитлар беришда, субъектив сабабларга асосланди. Яъни кафолат берувчининг кафолатлигини тасдиқловчи омилларга ёки унинг рейтингига асосланиб кредит берилади. Кредитнинг сўндирилмаслик рискин асосий суғурта ташкилотлари томонидан суғуртланади.

Лекин, кафолатдан фойдаланишда, кафолатлар ўз навбатида қуйидаги категорияларга бўлинади:

- маҳаллий ва чет эл валютасидаги депозитлар;
- асосий воситаларининг актив қисмидаги гаровлар (машина ва жихозлар);
- кўчмас гаров, ипотекали кредитлар (бино, иншоотлар);
- ўзгарувчан гаровлар (жўнатилган товарлар, ишлаб чиқариш захиралари ва дебиторлик қарзлар, тайёр маҳсулот, тушган тушум);
- гаров шартномалари, контрактлари, қимматли қоғозлар;
- бошқа гаров буюмлари.

2-жадвал

Гаровни баҳолаш тамойиллари[3]

Гаров тури	Гаровни баҳолаш ёки бозор баҳоси	Гаров сифатида қиймати
Шахсий кафолат	Молиявий ҳисобот воситасидаги ҳужжатларга боғлиқ	0%
Суғурта полиси ёки банк кафолати	Молиявий ҳисобот воситасидаги ҳужжатларга боғлиқ. Бошқарув қарорида “ижобий рўйхат” ичида бўлиши керак	100%гача
Хусусий уй (шахсий)	Кўчмас мулк агентидан белгиланган бозор баҳоси ундан гаров ҳудудининг сотуви шу заҳотиёқ амалга ошмаганлиги сабабли 1 йил учун ҳисобланган фоизлар айрилади. Суд қарорида қабул учун 1 йил кутиш керак.	3 та қийматдан энг кичигининг максимум 50 %и
Бўш ер (боғ, участка)	сотув амалга ошмаганлиги сабабли ҳисобланган фоизлар айрилади. сотиб олиш баҳоси (харид бир йилдан ортиқ бўлмаган вақтда қилинган бўлиши керак)	3 та қиймат-дан энг кичигининг максимум 50 %и
Бизнес мулк (магазин, офис, меҳмонхона, цех)	Банк баҳолашнинг одатий техник жараёни билан мос ҳолда баҳолаш	3 та қийматдан энг кичигининг максимум 50 %и
Асбоб-ускуна ва технология (асос. воситалар)	Компьютер технологиялари сотиб олиш баҳоси. (Асбоб-ускуна)– ҳар йилги амортизациянинг 70%ни, сотиб олинган йилни қўшиб олган ҳолда	80 %
Ҳаётни суғурталовчи полис	Нарх кўрсатилмайди	0 %
Давлатнинг қисқа муддатли мажбуриятлари	Биржадан ташқари бозорда харидор томонидан таклиф қилинган нархдан 100%	90 %

Кредитларни қоплашнинг иккиламчи шаклларида фойдаланиш кўп меҳнат талаб қиладиган, узоқ муддатли жараён ҳисобланади. Шундай бўлсада, ушбу шакллардан бизнинг амалиётимизда кенг фойдаланилади. Чунки иқтисодиётимиздаги кўплаб корхоналарнинг молиявий аҳволи кўнгилдагидек эмаслиги, тадбиркорларнинг бу соҳадаги билимлари етарли даражада эмаслиги шуни тақозо этади.

Гаровнинг миқдорига бўлган умумий талаб бу гаровга қўйилган мулк қийматининг берилган кредит ва унга ҳисобланган фоизлар суммасидан кўп бўлишидан иборат. Гаровнинг сифат ва миқдор жиҳатларига бўлган махсус талаблари гаров шаклига ва рисклилик даражасига боғлиқ бўлади.

Товар-моддий бойликларнинг гаров предмети бўлишга мақбуллиги 2 омил орқали аниқланади:

- бойликларнинг сифати;
 - кредиторни уларнинг сақланиши устидан назорат қила олиш имконияти.
- Товар-моддий бойликларининг сифат мезони қуйидагилар ҳисобланади:
- тез сотилиши;
 - нархларнинг нисбатан барқарорлиги;
 - суғурталаш имконияти;
 - сақланиш муддатининг узоқлиги.

Шунинг учун тез эскирадиган товарлар гаровга қабул қилинмайди.

Фақатгина ушбу мезонларни аниқлаш ва уларга мос келадиган бойликларни гаровга қабул қилиш эмас, балки уларни сақланишини таъминлаш ҳам муҳимдир. Фақат шундагина қўйилган гаров кредитнинг қайтарилишига кафолат бўлиши мумкин.[3]

Банклар, алоҳида кредит ташкилоти сифатида (мустақил) иқтисодий, сиёсий шарт-шароитлар, банк қонунчилигининг ривожланиш даражаси, банклараро рақобат ҳамда банк инфратузилмасининг ривожланиш даражасини эътиборга олган ҳолда ўз кредит сиёсатини амалга оширади

Аммо ҳозирги шароитда банк кредит операцияларидаги муаммоли кредитларни вужудга келишига айрим умумлашган макроиқтисодий омиллар сабаб бўлмоқда. Фикримизча, уларни қуйидагиларга ажратиш мумкин:

1.Кредит олиш учун берилган буюртманомани юзаки кўриб чиқиш натижасида.

2. Кредит олувчининг кредит қобилиятини ва қарз бериш билан боғлиқ хатарни нотўғри баҳолаш натижасида.

3. Кредит фоизини нотўғри белгилаш натижасида.

4. Кредит шартномасини нотўғри тузиш натижасида.

Ўзбекистон тижорат банклари ўз фаолиятлари давомида қатор муаммоларга дуч келадилар, уларни ҳал қилиш эса иқтисодиётимизнинг келажакдаги тараққиёти учун муҳим ҳаётий масаладир. Бу муаммони:

Биринчидан, навбатда, кўпчилик банк мижозларининг қониқарсиз молиявий аҳволи келтириб чиқаради. Сир эмаски, қачонлардир ўз банк тизимларини ислоҳ қилган мамлакатларнинг қарийб барчаси у ёки бу даражада шу муаммони ҳал қилиш зарурати билан тўкнашганлар.

Иккинчидан; қарздорни кредит олиш қобилиятини нотўғри баҳолаш натижасида:

- иқтисодиёт бўғинлари субъектларини давлат маъсарруфидан чиқиши ва хусусийлаштирилиши;

-корхоналарнинг молиявий барқарорлигини тўлиқ акс эттирмайдиган иборат маблағларини улар ихтиёрида тўпланиб қолиши (корхона ихтиёрида бегона шахсларнинг пул маблағларини тўпланиб қолиши);

-банк тизимини тўлиқ хўжалик ҳисобига ўтиш ва банк барқарорлигини тиклаш учун банк рискларини пасайтириш ва бошқалар.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш банк томонидан тузилган кредит сиёсатининг самарали ижросини таъминлаш орқали ташкил этилади.

Шунинг учун тижорат банклари, барча операцияларидан ҳам аҳамиятлироқ бўлган кредит операцияларига асосий эътиборни қаратиб қуйидаги ишларни чуқурроқ назоратга олиш ва муаммоли кредитларни камайтириш усуллари сифатида кўриб чиқишлари зарур:

-кредит сиёсатини стратегия ва тактикасини ишлаб чиқишда асосан кредит муносабатларни тамойилларига, кредит фоизларини ўз вақтида ундириш даврлари ва унинг усулларига, кредитни давлатнинг устувор соҳаларига жойлаштиришга, келажаги мавжуд тармоқлар соҳасига жойлаштиришга эътибор бериш:

-кредит сиёсатини ишлаб чиқишда унинг амалга ошириш механизминини устувор такомиллашган усулларига амал қилиш;

-кредит шартномаси шартларини ҳақиқий бозор муносабатларига мос ҳолда тузиш учун такомиллашган шаклларига эътиборни чуқурроқ қаратиш:

-кредит ва унинг фоизларини қайтмаслик рискинини камайтириш учун кредит портфелни диверсификациялаш механизмига эътибор беришга:

-кредит мониторинги ва унинг мақсадли ишлатилиши юзасидан қатъий интизом ўрнатилганлигига:

-кредит қайтмаслик рискинини олиш учун аввалдан тақдим этган бизнес режа бажарилиши устидан доимий назоратни амалга ошириш ва унинг натижаларини шу вақтни ўзида бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқишга:

-таъминот турларини сақланиш ҳолати, кафил ва суғурталанган компанияларни молиявий фаолиятини махсус аудитор компаниялар томонидан текширилган хулосалари олиб назоратга олиш ва тегишли чораларни шу вақтнинг ўзида бартараф этишга:

-тижорат банклари Марказий банк томонидан ўрнатилган нормативларга риоя қилишга:

-Марказий банкнинг пул-кредит сиёсатини батафсил амалга ошириш ва бошқалар эътиборига қаратиш зарур.

Шу сабабли, кредит рискларини пасайтириш ва банкларнинг берган ўз кредитларини муддатларида ундирилишини таъминлаш мақсадида, банклар уларнинг дастлабки даврдан бошлаб уни тўлиқ ундириб олгунга қадар бўлган даврда назорат қилишлари зарур. Бу ўз навбатида банкларнинг кредит сиёсатлари тўғри тузишлари ва кредит портфелларини доимий мониторингини кучайтиришлари лозим.

Бундан ташқари банклар томонидан ишлаб чиқиладиган кредит сиёсати ҳар бир банк фаолиятида ривожланган мамлакатларнинг банк ишидаги

ютуқлари ва тажрибаларини эътиборга олишимиз керак. Акс ҳолда, бутун иқтисодиётни самарали фаолият юритишини таъминлаб бўлмайди.

Буларнинг барчаси келажакда мамлакат тижорат банкларининг кредит портфелини самарали бошқаришга ва улардаги пайдо бўладиган кредит рискларини пасайтиришга муҳим омил бўлади деган умиддамиз.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамасдан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришдир.// Халқ сўзи. 2016 йил 16.01.

2. Ўзбекистон Республикаси «Банк ва банклар фаолияти тўғрисида»ги қонуни.Т.:Ўзбекистон. 1996 й. 25 апрель.

3. Абдуллаева Ш. “Банк иши”. Дарслик. Т.:Молия, 2012.-184 б.

4. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

5. cbu.uz.-Ўзбекистон Республикаси Марказий банки интернет сайти.